

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده زبان و ادبیات
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
زبان و ادبیات فارسی

نقد و تحلیل دیوان فرصت شیرازی

استاد راهنما:

دکتر سید محمود الهام بخش

استاد مشاور:

دکتر محمد علی صادقیان

پژوهش و نگارش:

علی مظاهری رودبالی

پاییز ۱۳۸۸

تقدیم نامہ

این پیام نامہ راد کمال خاکساری تقدیم می کنم:

به پدر و مادر بزرگوار و عزیزم که فضای زندگی را به من آموختند و مرا به من و سلوای دانشگاه روانه کردند

و

همسرم که این اوراق پریشان نتیجه صبر اوست

و

فرزند انم زهرا، حانیه و یاسین که حافظان این امانت خواهند بود.

تقدیر و تشکر

الحمد لله و الحمد حقّه كما يستحقّه حمداً كثيراً ...

اکنون که این رساله به یاری خداوند متعال به پایان رسیده است بر خود فرض می دانم که پس از حمد و ثنای آفریدگار هستی، بالاترین مراتب تقدیر و تشکر خود را به محضراستادان فرهیخته و عالیقدری تقدیم دارم که با راهنمایی ها و روشنگری های بی دریغ خود در تدوین و سامان یافتن این پایان نامه به بنده، یاری رساندند. استاد بزرگوار و فاضل، جناب آقای دکتر سید محمود الهام بخش که با نظرات و راهنمایی های دقیق خویش تأثیر و نقش بارزی در شکل گرفتن این رساله داشتند و با حوصله و دقت تمام در تصحیح این پایان نامه کوشیدند و همواره خود را مدیون زحمات بی‌شائبه آن بزرگوار می دانم. استاد محترم و بزرگوار، جناب آقای دکتر محمدعلی صادقیان که مشاوره بنده را به عهده گرفته و با روی گشاده و سعه صدر و صمیمیت تمام اندوخته های خود را در اختیارم نهاده و انجام این رساله را میسر ساخته اند؛ همچنین استاد بزرگوارم جناب آقای دکتر یدالله جلالی که در طول دوران تحصیل از خرمن علم و معرفت ایشان بهره مند بوده ام و علیرغم مشغله های زیاد، از هیچ کوششی در راهنمایی و یاری رساندن به بنده در کار رساله دریغ ننموده اند. نیز از زحمات کلیه اساتید بزرگوار آقایان دکتر کهدوئی، دکتر ملک ثابت، دکتر دهقانی فیروز آبادی، دکتر افخمی، که افتخار شاگردی ایشان را داشته ام همچنین استاد محترم آقای دکتر فلاح و سایر استادان محترم گروه زبان و ادبیات فارسی و مسئولین و کارکنان محترم بخش های مختلف دانشگاه یزد و دانشکده ادبیات و علوم انسانی، کمال تشکر و امتنان را دارم. از سرکار خانم مطهری نیا و خانم صابر که در طول دو سال دوره کارشناسی ارشد، در امور مختلف آموزشی، بنده را راهنمایی و یاری کردند و نیز از برادر و دوست عزیزم آقای نصراله نصیری که همواره همدلی های او در این راه مشوقی برایم بوده است و دوستان هم‌خوابگاهی ام حسین رستمی، یوسف صولتی، محمد حیدری، حسین حیدری، مهدی دهقان و دیگر دوستان تشکر می کنم و برای همه این بزرگواران آرزوی سلامتی و موفقیت می نمایم.

چکیده

فرصت شیرازی میرزا محمد نصیر حسینی ملقب به فرصت الدوله و متخلص به «فرصت» و معروف به میرزا آقا (۱۲۷۱-۱۳۳۹) یکی از ادیبان بزرگ دوره قاجار، و از شاعران سبک «بازگشت» است وی در ماه رمضان سال یکهزار و دویست و هفتاد یک هجری قمری متولد شد. در آغاز جوانی، در زمینه های موسیقی، صرف و نحو، منطق، حکمت، حساب، هیئت، هندسه و اسطرلاب، سرآمد اقران بود و به زبان انگلیسی نیز آشنایی داشت. دیوان او دارای شش هزار بیت است مشتمل بر صد و پنجاه و هشت غزل، چهل و سه قصیده، شش مسمط، پنج ترجیع بند، بیست و هفت قطعه، چهل و چهار ماده تاریخ، پنج مثنوی، چهار مرثیه و چهل و پنج رباعی که نشان دهنده شخصیت ادبی و روحیات والای اوست وی در شیوه شاعری خود از حافظ، سعدی، فرخی، سنایی، خاقانی و هاتف اصفهانی متأثر بوده است.

در اشعار فرصت شیرازی انواع مضامینی که معاصرانش نیز در شعر آورده اند وجود دارد. اما بیشتر قصاید او بعد از مناقب پیامبر اسلام و ائمه اطهار (ع) در مدح و ستایش سلاطین قاجار، شاهزادگان و رجال است. استفاده از اصطلاحات شطرنج و نجوم و موسیقی و کاربرد فنون معانی و بیان و بدیع نشان از اطلاعات علمی و ادبی او دارد.

نگارنده پس از مبادی تحقیق به بررسی احوال و آثار فرصت شیرازی پرداخته و در بخش سوم چون فرصت شیرازی از شاعران سبک بازگشت است، مختصری از ویژگی های این سبک را بررسی کرده و در فصل چهارم قالب های شعری، در فصل پنجم موسیقی اشعار این شاعر را به طور مفصل با ذکر شواهد و امثال، در سطوح مختلف موسیقی بیرونی، درونی و معنوی، در فصل ششم، صور خیال و در فصل هفتم درون مایه های اشعار این شاعر را مورد نقد و بررسی قرار داده و نمودارهای لازم را در پایان فصل پنجم و ششم رسم کرده و در پایان از همه این فصل ها نتیجه گیری نموده است.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	فصل اوّل: مبادی تحقیق
۲.....	موضوع تحقیق
۲.....	پیشینه تحقیق
۳.....	اهداف تحقیق
۳.....	فرضیات (سؤالات پژوهشی)
۴.....	اهمیت و ضرورت تحقیق
۴.....	روش تحقیق
۴.....	کاربرد نتایج تحقیق
۵.....	فصل دوّم: زندگی، احوال و آثار فرصت شیرازی
۶.....	معرفی فرصت:
۶.....	تولد و زادگاه فرصت
۶.....	خاندان فرصت
۱۱.....	نام و نسب و لقب
۱۲.....	تحصیلات
۱۴.....	آغاز شاعری فرصت
۱۵.....	فرصت و نقاشی و صورتگری
۱۶.....	فرصت و معاصران
۲۵.....	سفرهای فرصت
۲۶.....	روزنامه نگاری فرصت
۲۶.....	ممدوحان فرصت
۲۷.....	شاگردان فرصت

۲۸.....	وفات فرصت
۳۰.....	آثار فرصت
۳۷.....	فصل سوّم: فرصت و نهضت بازگشت ادبی
۳۸.....	تاریخچه و تعریف سبک
۳۸.....	سابقه دانش سبک شناسی در ایران
۳۹.....	ادوار سبک شعر فارسی
۴۲.....	سبک بازگشت ادبی
۴۳.....	شاعران پیشگام بازگشت ادبی
۴۴.....	زمینه ها و ویژگی های مکتب بازگشت
۴۵.....	دوره فترت
۴۷.....	اوضاع ادبی دوره قاجار
۵۳.....	شعر بازگشت و شاعران شیراز
۵۴.....	وصال شیرازی
۵۶.....	همای شیرازی
۵۶.....	شوریده شیرازی
۵۷.....	قائنی شیرازی
۵۸.....	فرصت و نظیره سرایی
۵۹.....	مختصات شعر دوره بازگشت
۵۹.....	از نظر زبان
۶۰.....	از نظر فکر
۶۱.....	از نظر ادبی
۶۱.....	ویژگی های صوری و زبانی شعر فرصت شیرازی
۸۲.....	فصل چهارم: قالب های شعری در دیوان فرصت شیرازی
۸۳.....	قصیده

۸۳	تاریخچه قصیده
۸۴	اقسام قصاید فارسی از نظر محتوا
۸۵	قصیده دوره بازگشت
۸۶	تحلیل قصاید
۸۸	ساختمان قصاید
۸۸	حسن مطلع
۹۰	تشبیب، نسیب، تغزل
۹۳	تخلص (حسن تخلص)
۹۵	تجدید مطلع
۹۶	متن اصلی یا تنه قصیده
۹۷	شریطه
۱۰۰	حسن مقطع
۱۰۱	فرصت و شعر مدحی
۱۰۴	ساختار غزل
۱۰۵	غزل در دوره بازگشت
۱۰۷	غزل های فرصت
۱۰۸	مسمط
۱۱۰	ترجیع بند
۱۱۴	ترکیب بند
۱۱۵	قطعه
۱۱۶	تاریخچه قطعه
۱۱۸	مثنوی
۱۲۰	مستزاد
۱۲۱	رباعی

۱۲۲	تاریخچهٔ رباعی
۱۲۲	تحلیل رباعیات
۱۲۳	استقبال (اقتفا)
۱۲۵	فرصت و حافظ
۱۳۳	فرصت و سعدی
۱۳۷	فرصت و سنایی
۱۴۵	فرصت و خاقانی
۱۴۷	فرصت و هاتف اصفهانی
۱۵۰	فصل پنجم: موسیقی شعر
۱۵۳	موسیقی قصاید
۱۵۳	ردیف
۱۵۳	قافیه
۱۵۹	وزن
۱۶۰	وزن شعر فارسی
۱۶۱	وزن قصاید
۱۶۲	مصراع اول قصاید و وزن آنها
۱۶۵	جدول اوزان قصاید
۱۶۶	موسیقی غزلیات
۱۶۶	ردیف
۱۶۷	قافیه
۱۷۳	موسیقی درونی
۱۷۵	تحلیل وزنی غزل ها
۱۷۹	مصراع اول غزل ها و وزن آنها
۱۹۳	جدول اوزان غزل ها

۱۹۴ موسیقی مسمطات
۱۹۴ مصراع اول مسمطات و وزن آنها
۱۹۵ جدول اوزان مسمطات
۱۹۶ موسیقی ترجیع بندها
۱۹۶ تحلیل وزنی ترجیع بندها
۱۹۷ مصراع اول ترجیع بندها و وزن آنها
۱۹۷ جدول اوزان ترجیع بندها
۱۹۸ مصراع اول ترکیب بند و وزن آن
۱۹۸ موسیقی قطعات
۱۹۹ تحلیل وزنی قطعات
۲۰۰ مصراع اول قطعات و وزن آنها
۲۰۳ جدول اوزان قطعات
۲۰۴ وزن مثنوی
۲۰۵ مصراع اول مثنویات فرصت و وزن آنها
۲۰۶ جداول اوزان مثنوی
۲۰۷ تحلیل وزنی مرثیه ها
۲۰۷ مصراع اول مرثی و وزن آنها
۲۰۸ موسیقی رباعی
۲۰۹ تحلیل وزنی رباعیات
۲۱۰ مصراع اول رباعیات و وزن آنها
۲۱۴ نمودار فراوانی اوزان عروضی در دیوان فرصت شیرازی
۲۱۵ فصل ششم: صور خیال و صنایع ادبی
۲۱۶ بیان
۲۱۷ تشبیه

۲۱۷انواع تشبیه به اعتبار طرفین
۲۱۸تشبیه حسی به حسی
۲۱۸عقلی به حسی
۲۱۹مشبه عقلی و مشبه به حسی
۲۱۹تشبیه عقلی به عقلی
۲۲۰انواع تشبیه از نظر ساختمان
۲۲۰تشبیه مفرد
۲۲۱تشبیه مقید
۲۲۱تشبیه مرکب
۲۲۳تشبیه تمثیل
۲۲۴انواع تشبیه از نظر وجه شبه
۲۲۴وجه شبه مرکب
۲۲۵وجه شبه متعدد
۲۲۶وجه شبه مفرد
۲۲۶انواع تشبیه از نظر شکل
۲۲۶تشبیه مفروق
۲۲۷تشبیه ملفوف
۲۲۸تشبیه تفضیل
۲۲۹تشبیه مضمّر
۲۳۰تشبیه مشروط
۲۳۱انواع تشبیه از نظر ارکان
۲۳۱تشبیه مرسل
۲۳۲تشبیه مؤکّد

- ۲۳۳ تشبیه مجمل
- ۲۳۴ تشبیه مفصل
- ۲۳۵ تشبیه بلیغ (اضافه تشبیهی)
- ۲۳۷ استعاره
- ۲۳۷ استعاره مصرّحه
- ۲۳۹ استعاره مصرّحه مرشحه
- ۲۳۹ استعاره مصرّحه مجردة
- ۲۴۰ استعاره مصرّحه مطلقه
- ۲۴۱ استعاره مکنیه
- ۲۴۳ تشخیص
- ۲۴۴ اضافه سمبلیک
- ۲۴۵ تقسیم استعاره به اعتبار لفظ مستعار
- ۲۴۵ استعاره اصلیه
- ۲۴۶ استعاره تبعیه
- ۲۴۶ استعاره تخیلیه
- ۲۴۷ مجاز
- ۲۴۸ مجاز مرسل با علاقه کلیت و جزئیت
- ۲۴۸ مجاز به علاقه محلّیت
- ۲۴۹ مجاز لازمیت و ملزومیت
- ۲۵۰ مجاز به علاقه شباهت
- ۲۵۱ مجاز به علاقه ظرف و مظروف
- ۲۵۱ مجاز به علاقه ماکان
- ۲۵۲ کنایه
- ۲۵۲ انواع کنایه از لحاظ مکنی عنه در دیوان فرصت شیرازی

۲۵۲	کنایه از موصوف
۲۵۳	کنایه از صفت
۲۵۴	کنایه از فعل یا مصدر
۲۵۵	علم بدیع
۲۵۶	صنایع لفظی
۲۵۷	سجع متوازن
۲۵۷	سجع متوازی
۲۵۸	سجع مطرف
۲۵۸	موازنه
۲۶۰	جناس یا تجنیس
۲۶۰	جناس تام
۲۶۱	جناس مرکب
۲۶۲	جناس مضارع
۲۶۳	جناس لاحق
۲۶۴	جناس ناقص یا محرف
۲۶۵	جناس زاید
۲۶۶	جناس مذیل
۲۶۷	جناس خط یا مصحف
۲۶۸	جناس لفظ
۲۶۸	جناس مزدوج (مکرر) (مردد)
۲۶۹	جناس قلب یا مقلوب
۲۷۰	جناس اشتقاق
۲۷۱	جناس شبه اشتقاق
۲۷۲	رد العجز علی الصدر

۲۷۳	تشابه الاطراف.....
۲۷۵	ردّ المطلع.....
۲۷۶	ردّ القافیه.....
۲۷۷	طرد و عکس.....
۲۷۸	ملمّع.....
۲۷۹	اعنات یا لزوم ما لا یلزم.....
۲۸۰	تشریح.....
۲۸۱	واج آرایی.....
۲۸۳	آرایه‌های معنوی.....
۲۸۳	حسن تعلیل.....
۲۸۵	تضاد.....
۲۸۶	مقابله.....
۲۸۷	متناقض نما (پارادوکس).....
۲۸۷	مراعات النظیر.....
۲۸۹	ایهام.....
۲۸۹	ایهام تناسب.....
۲۹۱	ایهام تضاد.....
۲۹۲	رجوع.....
۲۹۳	تجاهل العارف.....
۲۹۴	لفّ و نشر مرتب.....
۲۹۵	لفّ و نشر مشوّش.....
۲۹۶	تقسیم.....
۲۹۶	جمع و تقسیم.....

۲۹۷	اعداد
۲۹۸	تنسيق الصفات
۲۹۹	التفات
۳۰۰	ارسال المثل
۳۰۲	حسن طلب
۳۰۳	مدح شبیه به ذمّ
۳۰۴	ذم شبیه به مدح
۳۰۴	سؤال و جواب
۳۰۷	اغراق
۳۰۷	غلو
۳۰۸	تلمیح
۳۰۹	ماده تاریخ
۳۱۲	نمودار فراوانی صور خیال و صنایع ادبی در دیوان فرصت شیرازی
۳۱۳	فصل هفتم: درونمایه ها
۳۱۴	درونمایه قصاید
۳۱۴	مدح
۳۱۴	ستایش پیامبر و اولیای دین
۳۱۶	مدح شاهزادگان، پادشاهان و امرا
۳۲۰	مرثیه
۳۲۲	مفاخره
۳۲۵	شکوه و شکایت
۳۲۸	تهنیت
۳۳۰	توصیف طبیعت
۳۳۱	کاربرد اصطلاحات دانش های گوناگون در شعر

۳۳۱	دانش های ادبی
۳۳۲	نجوم
۳۳۴	شطرنج
۳۳۶	اسطوره
۳۴۲	نگارگری
۳۴۳	موسیقی
۳۴۴	ریاضی
۳۴۵	فلسفه
۳۴۵	منطق
۳۴۶	ذکر نام پیامبران
۳۴۷	درونمایه غزلیات
۳۴۷	تحمیدیه
۳۴۸	مدح در غزل
۳۴۹	مدح امامان
۳۵۰	عشق
۳۵۲	مفاخره
۳۵۲	شکوه و شکایت
۳۵۴	اصطلاحات نجومی
۳۵۶	اصطلاحات شطرنج
۳۵۷	ذکر اسامی اسطوره ای
۳۵۷	ذکر اسامی مذهبی
۳۵۹	نگارگری
۳۶۰	اصطلاحات موسیقی

۳۶۱	اصطلاحات فلسفی.....
۳۶۲	تسلیم در مقابل قضا و قدر
۳۶۲	تقابل عقل و عشق.....
۳۶۲	نکوهش دنیا.....
۳۶۲	ستیز با زهد.....
۳۶۳	درونمایه قطعات.....
۳۶۳	تفاخر.....
۳۶۴	ملتسمات (تقاضا).....
۳۶۵	مطایبه و شوخی.....
۳۶۷	درونمایه مسمطات.....
۳۶۷	مدح.....
۳۶۸	توصیف طبیعت.....
۳۶۸	مفاهیم عرفانی.....
۳۶۹	عشق زمینی.....
۳۶۹	درونمایه ترجیعات.....
۳۶۹	نجوم.....
۳۷۰	شکایت.....
۳۷۰	مفاهیم عرفانی.....
۳۷۱	موسیقی.....
۳۷۲	درونمایه رباعیات.....
۳۷۲	مدح.....
۳۷۲	اسطوره.....
۳۷۲	اصطلاحات موسیقی.....

۳۷۳ خوش باشی
۳۷۴ جدول درون مایه های اشعار فرصت شیرازی
۳۷۵ نتیجه گیری یا حاصل بحث
۳۷۷ فهرست منابع

پیشگفتار

در روز جمعه ۲۶ مهر ماه سال ۱۳۸۵ در «پژوهشکده معلم» فارس واقع در شیراز کلاس حضوری ضمن خدمت داشتیم. سراسر راهرو پژوهشکده از عکس بزرگان و پایه گذاران ادب و فرهنگ دویست سال اخیر پوشیده بود و تابلوهای مشخصات این بزرگان نیز به دیوار نصب شده بود. در این میان عکس و مشخصات فرصت شیرازی و شرح احوال و آثار این شاعر و نویسنده و نقاش و موسیقی دان مرا به خود جلب کرد و این انگیزه را برایم به وجود آورد که روزی بتوانم در مورد این شخصیت برجسته ادبی و هنری عهد قاجار تحقیقی انجام دهم. اکنون به یاری خداوند این فرصت برایم مقدور شد و توانستم موضوع نقد و تحلیل دیوان فرصت شیرازی را به عنوان موضوع پایان نامه خود با استاد راهنما جناب آقای دکتر الهام بخش در میان بگذارم و پس از موافقت ایشان بالاخره در بخش ادبیات دانشکده علوم انسانی در جلسه استادان محترم بخش ادبیات فارسی مطرح شد و پس از بررسی به تصویب نهایی رسید. اینک تلاشم این است که چهره این شخصیت ادبی دوره قاجار را همراه با جلوه هایی از رفتار و خلاقیت او، به جامعه ادبی کشور معرفی نمایم. در انجام این رسالت در حد امکان کوشیده ایم تا با توجه به دیوان شاعر که خود او شرح حال خویش را در مقدمه به طور مفصل نوشته و خوشبختانه از این جهت منبع دست اول و قابل اعتماد است، به بررسی زندگی فرصت الدوله شیرازی و نقد و تحلیل دیوان او بپردازیم. همچنین به اندازه کافی هم عصران فرصت شیرازی درباره او مطلب نوشته اند و اشعاری از او را همراه با شرح احوالش در تذکره ها آورده اند.

در عین حال، این حقیر به هیچ عنوان مدعی نیستم که این رساله خالی از هر عیب و

کاستی باشد و ان شاء الله، با راهنمایی اصحاب ادب و نظر استادان بزرگوار اصلاح خواهد شد.

ما بدان مقصد عالی نتوانیم رسید هم مگر پیش نهد لطف شما گامی چند

در این جا لازم می دانم که نکاتی را متذکر شوم

متن دیوانی که بر اساس آن این نقد و تحلیل انجام گرفته «دیوان شعر فرصت شیرازی به تصحیح علی زرین قلم» در سال ۱۳۳۷ هجری شمسی است که از نظر رسم الخط و املائی فارسی دارای اشکالات بسیاری است در این جا ناچار به جهت سهولت قرائت، اصلاحاتی را انجام دادیم، مثلاً مصحح دیوان «چون خاک» را به صورت «چونخاک» نوشته است. یا کلمه و حرف اضافه یا نقطه ای را در یک مصراع یا بیت از قلم انداخته که خواننده دچار اشکال می شود.

برای نگارش این پایان نامه به چندین کتابخانه مراجعه و منابع بسیاری را بررسی کرده‌ام که عبارتند از: در یزد: کتابخانه مرکزی دانشگاه یزد، کتابخانه وزیری یزد. در شیراز: کتابخانه میرزای شیرازی، کتابخانه ابوریحان بیرونی، کتابخانه مولوی، و کتابخانه شهید دستغیب، در مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.

در نهایت، بر خود فرض می دانم که از استادان فاضل و دانشمندی که در مقطع کارشناسی ارشد از خرمن علم و دانش و معلومات آنها بهره مند شده‌ام به ویژه استادان محترم دانشکده ادبیات دانشگاه یزد تقدیر و تشکر نمایم.